

**Priredio
Stevan Lilić**

PRAVNE TEME

Beograd, 2002

E. DRŽAVA MASE

Stevan Lilić

SHVATANJA SLOBODANA JOVANOVIĆA O TZV. DRŽAVI MASE*

„Opšti je utisak da je staro dotrajalo, i da se pravi nešto novo.”
Slobodan Jovanović

UVOD

Nakon pola veka, naučna misao i delo Slobodana Jovanovića, posebno iz dva razloga – političkog i stručnog, ponovo privlače pažnju opšte i stručne javnosti. Iz političkih razloga, delo Slobodana Jovanovića ponovo je u centru pažnje usled višegodišnjeg stavljanja njegovih radova „van prometa” od strane oficijalne cenzure; iz stručnih razloga, usled aktuelnosti brojnih pravno-socioloških i drugih studija o principima i institucijama pravne teorije i političke sociologije. Danas kada su radovi Slobodana Jovanovića skinuti sa „crne liste” državnih cenzora i partijskih foruma, i kada su sabrana dela, ovog sigurno najznačajnijeg srpskog pravnika i sociologa svog vremena, dostupna široj intelektualnoj javnosti, studija o tzv. poratnoj državi postaje zanimljiva ne samo kao prvorazredni istraživački i metodološki projekt, već i kao veoma „upotrebljiva” institucija tržišne privrede, višestranačkog parlamentarnog pluralizma, slobode štampe i političkog organizovanja.

Model države koju označava kao „državu mase”, Slobodan Jovanović prezentira u delu pod nazivom *Poratna država*¹ (izdanje Geca Kon. a.d., Beograd,

* Dr Stevan Lilić, *Delo Slobodana Jovanovića u svom vremenu i danas*, Pravni fakultet, Beograd, 1991, str. 217–234.

¹ *Poratna država*, osim Uvoda (str. V–VI), sadrži šest glava; I. Engleska (Britanska imperija, Velika Britanija, str. 1–25); II. Francuka (Poratni parlamentarizam, Ustavna kriza, str. 27–46); III. Italija (Političke ustanove, Ekonomske ustanove, Ideologija, Zaključak, str. 47–92); IV. Nemačka (Zemlje, Carevina, Privredno uređenje, Novi nacionalizam, Nova državopravna teorija, str. 93–128); V. Rusija (Savez Sovjetskih Republika, Sovjetsko uređenje, Komunistička privreda,

1936)². S obzirom na karakter ovog rada koji je, sa polavekovne „istorijske distance”, posvećen analizi shvatanja Slobodana Jovanovića o „poratnoj državi”, osnovni predmet rasprave biće sam konceptualni model „države mase”, ali i konkretni modaliteti ovog koncepta, koje Slobodan Jovanović klasifikuje kao a) demokratija, b) fašizam, v) nacional-socijalizam i g) komunizam. Istovremeno, uzimajući kao referentne modele pojedine modalitete „države mase”, daće se, poređenja radi, i osvrt na aktuelna stanovišta naših renomiranih pravnika (posebno konstitucionalista) i drugih autora, kao i na njihove dileme u vezi sa tzv. post-socijalističkom (odnosno postkomunističkom) rekonstrukcijom političkih i ekonomskih institucija, odnosno novog državnog i ustavnog sistema. U tom kontekstu, daće se i osvrt na (još uvek otvorenu) ustavnu debatu u Srbiji (1988–1991), kao i na novodoneti Ustav Republike Srbije (1990). Konsekventno, polazeći od tipologije države mase Slobodana Jovanovića, sa jedne strane, i najnovijeg ustavnog uređenja Srbije, sa druge, pokušaćemo da izvedemo zaključak o karakteru današnjeg ustavnog ustrojstva Srbije.

Motive za studiju o „poratnoj državi”, kao i osnovne karakteristike posebnog tipa državne organizacije, koju efektno naziva „državu mase”, Slobodan Jovanović nalazi u novoj realnosti Evrope nakon Prvog svetskog rata: „U poratnoj Evropi svugde, više ili manje, prodiru ustanove koje ne odgovaraju načelima stare pravne države” (str. 165). Osim sa istorijskog i komparativnog, studija o poratnim državama Evrope, posebno je zanimljiva i sa metodološkog stanovišta. Ovo iz razloga, što rasprava o tzv. poratnoj državi mase, ne samo što ukazuje, već i nedvosmisleno potvrđuje sve odlučniju orijentaciju Slobodana Jovanovića na „savremene naučne metode” u analizi pravnih i drugih društvenih fenomena. „To novo još nije dovršeno, i zato u opisivanju tog novog mora se upotrebiti drugi način nego onaj koji je uobičajen pri opisivanju predratne tzv. pravne države.” (str. V). Reč je o korišćenju kompleksnog empiričnog metoda, zapravo kompleksne kombinacije sociološko-politikološko-psihološkog i pravnog metoda, kao i primene metoda „case study” (tj. analiza slučaja) u razmatranju novog složenog fenomene poratne države. Kako je „predratna” (tj. pravna) država, ustupila mesto složenoj „poratnoj državi” (tj. državi mase), to je i umesto klasičnog pravno-dogmatskog metoda u proučavanju „predratne” države, bio nužan i „drugi način” u opisivanju (proučavanju) poratne države.

Posle svetskog rata, i u pojmovima i u ustanovama državnog prava izvršile su se velike promene. Neke države doživele su revolucije, i iz te revolucije rodila su se nova uređenja s novim ideologijama. Druge države ostale su verne starim Komunistička stranka, Komunistička ideologija, Zaključak, str. 129–163); VI. Opšti pogledi (Pravna država i poratne ustanove, fašizam i komunizam, Država mase, str. 165–185).

² Nota bene: Radi racionalizacije, svi citati iz dela *Poratna država*, biće obeleženi samo sa brojem stranice u zagradi odmah nakon kraja citiranog teksta. Za sve ostale citate i reference, biće korišćen uobičajeni način navođenja.

ustanovama, ali su na njih nametnule ustave koji potiču iz sasvim drugačijeg shvatanja države i njenih zadataka. Opšti je utisak da je staro dotrajalo, i da se pravi nešto novo. (...) Za ovaj državni tip još nije sigurno da li će to biti samo jedan tip ili njih više, jer njegovo stvaranje još traje i zato je još rano vezivati njegove ustanove i načela u jednu logičnu celinu. Umesto jedne teorije nove države mi ćemo pokušati da istaknemo nove crte ustavnog prava svih država čiji nam primer izgleda najkarakterističniji za poratnu političku evoluciju (str. V–VI).

Kao osnovni tip poratne države, Slobodan Jovanović navodi „državu mase” i njene modalitete: a) demokratiju (tj. demokratsku državu); b) fašizam (tj. fašističku državu); v) nacional-socijalizam (tj. nacističku državu) i g) komunizam (tj. komunističku državu), a za konkretne primere proučavanje uzima vodeće evropske države tridesetih godina ovog veka: Englesku, Francusku, Italiju, Nemačku i Rusiju. Polazni stav, a ujedno i opšti zaključak studije je, da bez obzira na konkretno uređenje, poratne države Evrope imaju karakteristike tzv. države mase.

„Bilo da je uređena demokratski ili fašistički ili komunistički, savremena država ostaje država mase. Ona postavlja i pred demokratiju i pred fašizam i pred komunizam iste probleme, i ti sistemi razlikuju se jedan od drugog samo po tome što iste probleme na različite načine rešavaju” (str. 175).

1. PRAVNA DRŽAVA

Svoje prvobitno shvatanje države, Slobodan Jovanović formuliše prema klasičnom konceptu pravne države. Za izraz i koncept pravne države, može se reći da su intelektualni proizvod nemačke liberalno usmerene pravne nauke, čiji se koreni naziru kod Thomasiusa i Kanta, da bi svoju konačnu teorijsku artikulaciju dobili u radovima nemačkih pravnika iz druge polovine prošlog veka, posebno u delima Von Mohla, Gneista, Gerbera, Labanda i Jellineka³.

„U evoluciji ideje o pravnoj državi možemo razlikovati dve faze koje predstavljaju inherentne karakteristike ne samo njenog nastajanja u konkretnim društveno-političkim uslovima, već i univerzalne tendencije razvoja ove ideje: faza liberalnog, 'borbenog', emancipatorskog karaktera, i faza 'odbrambenog', konzervirajućeg koncepta pravne države”⁴.

Prema shvatanju Slobodana Jovanovića: „Pravne države ima čim je upravna vlast dovedena u granice zakona, bez obzira na obim njene misije.”⁵ Sa metodo-

³ Uporedi – Ljubomir Tadić, *Metamorfoze „Pravne države”*, Zbornik radova, *Pravna država*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991, str. 5.

⁴ Vlado Kambodaki, *Pristup problemu uspostavljanja pravne države*, Zbornik radova, *Pravna država*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991, str. 15.

⁵ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, Knjiga I (1868–1878), Geca Kon, Beograd, 1926, str. 15.

loškog stanovišta, za model pravne države, Slobodan Jovanović ističe da je: „Pravna država bila dovršen tip, njeno logično jedinstvo bilo je postalo tako jasno da se o njoj moglo govoriti kao o jednom apstraktnom obrazcu, nezavisno od država koje su svoje ustave tom obrazcu saobražavale” (str. V).

„Njegovo (tj. Slobodana Jovanovića – S.L.) shvatanje pravne države je modernije i demokratskije od prvobitnog tzv. liberalnog shvatanja pravne države. Po tom starom shvatanju, pravna država je u stvari ustavna monarhija koja u sebi nije sadržavala kulturnu misiju, već isključivo pravnu misiju države i svodila se na staranje o pravnoj bezbednosti podanika. (...) Jovanovićevo je shvatanje pravne države saobrazno kulturnoj misiji države, i u tome je novina njegovog shvatanja pravne države. (...) Država može širiti krug svojih poslova koliko hoće, ali pod uslovom da svoj rad uvek saobrazi izvesnim unapred postavljenim zakonskim pravilima. (...) Ovakva pravna država saobražena je kulturnoj misiji države, jer se određenjem pravne države na formalan način, tj. podvođenjem uprave pod zakon, ne određuje obim širenja državne intervencije u društvu.”⁶

Svoje shvatanje pravne države, Slobodan Jovanović u osnovi izvodi iz tradicionalog koncepta suverenosti. Može se reći da se pitanjem suverenosti kao „pravnoj neograničenosti” državne vlasti, Slobodan Jovanović bavi „od samog početka”, tj. još od vremena kada je, 1897. godine, održao Uvodno predavanje iz *Državnog prava*⁷, mada već tada postavlja i pitanje njenog ograničenja.⁸ U svojim kasnijim radovima, Slobodan Jovanović, osim pravnog, sve više aplicira i druge naučne metode u izučavanju državnog i pravnog fenomena, „oplemenjujući” tako *prvobitni model* pravne države, modelom tzv. socijalne pravne države.⁹ Orijentacija

⁶ Svetislav Jarić, *Shvatanja Slobodana Jovanovića o osnovnim državno-pravnim institucijama u istorijsko-političkim radovima*, magistarski rad, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1988, str. 35.

⁷ „Gospodo, Nijedno pitanje u nauci o državi nije, može biti, u toj meri sporno, kao pitanje o suverenosti, pitanje o prirodi državne vlasti, o njenim granicama, o njenoj osnovi. (...) U XVIII veku, suverenost se uzima s jednog novog gledišta. Problem pred kojim se tada nalazila politička filozofija, to je naći suverenoj vlasti pravnu osnovu. Država se poziva da objasni odakle izvodi svoje pravo prinuđivanja nad pojedincima. (...) Držalo se da država pravo svoje vlasti ne može izvoditi ni iz čega drugog, već iz onog akta kojim je ustanovljena. (...) Suverenu vlast, Gospodo, Boden definiše kao najvišu vlast u državi. Iz toga što je najviša, on izvodi da ona mora biti još i trajna, vlastita i zakonima nevezana. (...) Na taj način suverena vlast isključuje mogućnost svake pravne granice. Ipak za to, od Renesanse još, njoj se ne prestaje iznalaziti ograničenja svake vrste” (Slobodan Jovanović, *O suverenosti*, Uvodno predavanje iz *Državnog prava*, Branič – list za pravne i društvene nauke, Beograd, br. 7, 1897, str. 70–71).

⁸ Savremena shvatanja o suverenosti, međutim, polaze od stanovišta da se: „Legitimitet vlasti ne može više tražiti u njenom nastanku, već u njenom delanju” (Serge Alain Mescheriakof, *The Vagaries of Administrativne Legitimacy*, IRAS, Vol. 56, No. 2, str. 309).

⁹ „Kao što je liberalna „pravna država” odgovarala starom obliku „građanskog društva”, socijalna država (odnosno socijalna pravna država) treba da odgovara izazovima masovnog

na sociološku metodologiju¹⁰, dovešće Slobodana Jovanovića vremenom do prihvatanja, i što je još značajnije, do neposredne i veoma uspešne primene sociološkog (i drugih empiričkih) metoda u proučavanju pojedinih društvenih fenomena (npr. pluralizam). Kako i sam navodi: „Glavni značaj političke sociologije ležao bi u tome (...) što iza pravnih promena otkriva socijalne uzroke, koji se čisto pravim načinom, bez pomoći sociologije, ne bi mogle objasniti.”¹¹

„Jezgra je pluralizma u ovome. Država nije jedina društvena grupa, nego samo jedna od mnogih društvenih grupa. (...) Prinudnost je jedna od glavnih odlika državne organizacije, ali nije jedina. (...) Država ne znači samo prinudu, nego znači i objektivnost. (Prema idealističkoj doktrini) država je dobila izgled čiste ideje, čija veza sa društvenom stvarnošću nije bila sasvim jasna. Pluralisti imaju zaslugu da su bacili više svetlosti na društvenu stvarnost nego njihovi protivnici. Oni koji budu hteli braniti državu od pluralističkih interesa, moraće isto tako kao i pluralisti da se stave na zemljište društvene stvarnosti. Drugim rečima moraće da uzmu državu ne više kao čistu ideju, nego kao društvenu snagu”¹²

2. DRŽAVA MASE

Vremena su se promenila. Kao posledica (između ostalog i) Svetskog rata, Slobodan Jovanović konstatuje, da u države poratne Evrope prodiru ustanove koje ne poznaje predratna pravna država. Za razliku od novih država u poratnoj Evropi, Slobodan Jovanović ističe da je: „U pravnoj državi, građanin bio slobodan

industrijskog društva. (...) Socijalna pravna država predstavlja reformatorski poduhvat u svrhu predohrane od mogućeg revolucionarnog ishoda. Njena je osnova strategija uzajamno ograničavanje države društvom, i društva državom” (Ljubomir Tadić, *Metamorfoze „Pravne države”*, str. 11–12).

¹⁰ „Ta nova i savršenija teorija o državi koju je Digi formulisao u svojim mnogobrojnim radovima (...) je jasna i prosta, što se tiče njene logične postavke. Država je socijalno telo koje se razdvaja u vladajuće i podanike; prvi imaju za sebe ili od sebe veću silu, što je razumljivo. Ali vlast vladajućih, to jest jačih, nije neograničena. Oni imaju društveni zadatak da doprinose svojim aktima ostvarivanju društvene solidarnosti” (Jovan Đorđević, *Digijeva opšta teorija o državi*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, br. 3–4, 1934, str. 77–78).

¹¹ Slobodan Jovanović, *Primeri političke sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, Geca Kon a.d., Beograd, 1940, str. 3. „Između države i društva, i pored njihove različitosti, postoji međuzavisnost – i upravo zbog te međuzavisnosti i moguće je proučavati državu sa socijalnog stanovišta. (...) Ovakvom jednom pokušaju ‘u primerima’ može se zameriti da je suviše konkretan i da ne pruža dovoljno mogućnosti za viša teorijska razmatranja. Ipak ovakav pokušaj može biti koristan i opštoj teoriji, jer se na konkretnim primerima (tj. case study-S. L.) najbolje vidi koliko je društvena stvarnost složena, i kako je način koji opšta teorija nalazi za njegovo objašnjavanje, često u svojoj jednostranosti i suviše nedovoljan.” (*Primeri političke sociologije*, str. 4–5).

¹² Slobodan Jovanović, *Pluralizam*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, br. 4, 1931, str. 265, 270–271.

u tome smislu što je njegova sloboda bila ograničena samo zakonom, i što je zakonodavna vlast bila starija od ostalih vlasti. Posle rata nadmoć zakonodavne vlasti došla je pod pitanje” (str. 165). I u demokratskim zemljama (npr. Englska i Francuska), u kojima je i nakon rata parlament, kao organ zakonodavne vlasti zadržao prevlast nad vladom kao organom izvršne vlasti, „... izdavanje zakona prešlo je dobrim delom iz nadležnosti parlamenta u nadležnost vlade, koja je dobila pravo, da u vidu uredaba izdaje zakone” (str. 165). Slične, samo još izrazitije tendencije prevlasti izvršne nad zakonodavnom vlašću, pokazuju Italija, Nemačka i Rusija. U ovim zemljama parlament je stavljen u podređen položaj u odnosu na vladu, tako da je vlada, kao organ izvršne vlasti, postala vrhovni organ države, umesto da to bude parlament kao organ zakonodavne vlasti. I u Rusiji, uvođenjem revolucionarnog jedinstva vlasti, briše se razlika između zakonodavne i izvršne vlasti.

Kao opšti zaključak, Slobodan Jovanović konstatuje da su potrebe za efikasnijim vođenjem državnih poslova u vodećim zemljama poratne Evrope, i pored različitih socijalnih i političkih sistema, imale za posledicu povećani uticaj izvršne, uz istovremeno slabljenje oslobađanja od zakonskih ograničenja, odnosno slabljenje dejstva zakona kao izvora pravne sigurnosti građana. U poratnoj Evropi, nove institucije prodiru u ključne oblasti ekonomskog i političkog života, pretvarajući pravnu državu u „državu mase”. Tako, u oblasti ekonomije planska privreda zamenjuje slobodno tržište, a u političkom životu, slobodu misli i slobodu diskusije zamenjuje državna ideologija. Ne samo što u (fašističkoj) Italiji, (nacional-socijalističkoj) Nemačkoj i (boljševičkoj) Rusiji, državna intervencija obuhvata gotovo ceo društveni život, već je i u Engleskoj i Francuskoj državna intervencija, posebno u privredi, mnogo veća nego što je ranije bila (str. 167).

„Privredni život i duhovni život obeležavani su kao oblasti u koje država treba da se što manje meša. (...) Posle svetskog rata, međutim, udarilo se drugim putem. Sada se od države traži da silom vlasti, po jednom više ili manje racionalnom planu, uredi i privredni i duhovni život. (...) Dokle vrednost pojedinaca pada, vrednost države raste. Uspeh države postao je preči od svega: ona se ne da sputavati u svom radu apstraktnim idejama pravde i slobode: staro načelo državnog razloga došlo je ponovo u važnost, samo je nešto drugačije formulisano: „Celina je glavniija od delova” (str. 166–169).

Osnovno obeležje poratne države, Slobodan Jovanović vidi u ulozi države u svesnom i racionalnom brisanju i/ili umanjivanju pravnih, ekonomskih i kulturnih razlika njenih građana, tj. u stvaranju tzv. jedinstva: „Poratna država, koliko od nje zavisi, briše ili umanjuje razlike pravne, ekonomske, kulturne. U Rusiji se uništavaju klase. U Nemačkoj se progone oni koji nisu čiste nemačke krvi. U

Italiji se izrađuje obrazac dobrog građanina kome svi treba da se saobrazе. Više ili manje u svim zemljama umanjuju s pravne razlike između čoveka i žene, imovinske razlike između bogataša i siromaha, kulturne razlike između varošana i seljaka, čak i pomoću narodnog prosvjećivanja umanjuju se razlike između obrazovanih i neobrazovanih. I tamo dakle, gde nije pobedio komunizam ili fašizam, država vrši izjednačavanje svojih građana. (...) Demokratija je unela u svoj program i slobodu i jednakost, (međutim) sloboda je žrtvovana jednakosti. Pojedinaц, slobodan i sposoban za samoupravljanje važi kao društveno manje koristan nego pojedinac organizovan i sposoban za društveni rad. Sledstveno, ideja prava preobražava se od individualne u socijalnu. Pravo se više izjednačuje sa društvenom grupom i njenom organizacijom, nego sa pojedincem i njegovom slobodom. Kroz grupu kao njen član, pojedinac sigurnije dolazi do pravnog priznanja i pravne zaštite, nego uzet sam za sebe. Država se ne definiše kao skup pojedinaca, u njen sastav, kao subjekt javnog prava, prodiru razne grupe – grupe ekonomskog i profesionalnog karaktera, kao korporacije i sindikati u Italiji, grupe klasnog karaktera kao sovjeti u Rusiji, grupe političkog karaktera kao državne stranke u Italiji, Rusiji i Nemačkoj” (str. 168–169). Polazeći od ovih stavova, Slobodan Jovanović uobičava svoj model „države mase”.

„Što znači država mase? Još otkako se izašlo iz srednjeg veka, država se stalno razvija kao vojna i kao privredna sila. I s vojnog i s privrednog gledišta, velika država ima više izgleda na uspeh nego mala; otuda kod države težnja za širenjem u prostoru: ta je težnja stvorila ove velike teritorijalne države koje nazivamo velikim silama. Od francuske revolucije država raste ne samo spolja, u širinu, nego, ako tako možemo reći, i iznutra, u dubinu. Do francuske revolucije država je pripadala gornjim slojevima; donji slojevi nisu imali glasa u njenim poslovima. Država se koristila tim slojevima vojno i finansijski, ali u naknadu za to nije ni davala politička prava. Ta prava donji slojevi dobijaju tek s francuskom revolucijom. Dotle pasivni delovi države oni postaju njeni aktivni delovi. S ulaskom donjih slojeva u državnu organizaciju, nastaje država mase.

Država mase predstavlja, u prvom redu, ovaj problem. Kako da se te velike mase koje je država obuhvatila održe u vezi i jedinstvu? To je, pre svega, tehnički problem. Vlada nad velikim masama pretpostavlja razvijeniija saobraćajna sredstva, pretpostavlja savršeniija činovnički aparat, pretpostavlja složeniju državnu organizaciju, razbijanje velikih masa na manje grupe, koje je lakše organizovati (federalizam, decentralizacija, fašistički sindikati i korporacije). Ali pored ovog tehničkog problema, postoji i jedan moralni problem: kako da se te velike mase nadahnu jedinstvom svesti. Država nije samo poslovna, nego i duhovna zajednica” (str. 175–176).

3. DEMOKRATSKA DRŽAVA (DEMOKRATIJA)

Demokratska država, odnosno demokratija, prema shvatanju Slobodana Jovanovića, jedan je od modaliteta države mase. Osnovno obeležje demokratske države je da pitanje duhovnog (moralnog) jedinstva države rešava demokratskim institucijama, tj. političkim strankama („narodna suverenost”) i slobodom štampe („javna prepirka”), kao i negovanjem osećanja patriotizma („nacionalizam”).

„Demokratija je, međutim, mislila da je pitanje moralnog jedinstva države rešila mnogo uspešnije nego raniji režimi. Ona je dala narodnu vladu, koja nije predstavljala pojedine klase i staleže, nego je predstavljala narod kao jednu celinu („narodna suverenost”). Ona je dala slobodu štampe. Ne samo da su sva mišljenja ma koliko suprotna dolazila do izraza, nego se putem prepirke vršilo izjednačavanje mišljenja još i nacionalizmom, koji je među velikim kolektivnim osećanjima bio jedno od najdubljih.” (str. 178–179)

Međutim, i demokratija je imala svojih nedostataka. Upravo su ovi nedostaci demokratske države otvorili put traženju alternativnih rešenja, od kojih su posebno agresivne bile autoritativne ideologije fašizma, nacional-socijalizma i komunizma. U Italiji, Nemačkoj i Rusiji, porato državno uređenje javlja se kao posledica ideoloških pokreta, koji su, započeti od manjine, postepeno zahvatali većinu. „Ideološki pokret imao bi sličnosti s verskim pokretima: ista netrpeljivost prema suprotnim gledištima, ista revnost u vrbovanju pristalica, isto negovanje kolektivnih odreda i svečanosti koje završavaju kolektivnim zanosom i ushićenjem” (str. 167).

„Pod vladom narodne volje, otvorio se u demokratiji rat klasa i stranaka, koji neki put i politički i privredni život države dovodi do paralize. Sloboda štampe, pozvana da izjednačuje mišljenja, neki put samo ih još više jedno drugom suproćava. Nacionalizam tek u vreme rata budi se s punom snagom, u doba mira, on se uspavljuje (...) demokratija se u praksi izmetnula u režim nesloge i razdora. To je stalni građanski rat koji se ne vodi oružjem nego glasačkim ceduljama i novinarskim člancima” (str. 179).

4. FAŠISTIČKA DRŽAVA (FAŠIZAM)

Tražeci načina za ostvarivanje moralnog jedinstva države, fašistička ideologija je dve velike tekovine demokratije: političke stranke i slobodnu štampu, upotrebila na nov način. Dok je stvaranje javnog mnjenja u demokratiji artikulisano slobodnom „prepirkom” (politički pluralizam), fašistička ideologija dolazi od pretpostavke da se „kod velikih masa, jedinstvo uverenja stvara sasvi suprotnim načinom, a to je ukidanjem slobodne prepirke” (str. 180). Dok su demokratske metode dobre za buđenje svesti kod pojedinaca, one nisu dobre za stvaranje kolektivne svesti kod mase. U fašističkom sistemu, stvaranje kolektivne svesti

kod mase predstavlja jednu vrstu psihoze, u kojoj se lična svest uspavljuje umesto da se budi: „Demokrati su verovali u mogućnost prosvetavanja naroda; fašisti su našli veštinu hipnotisanja naroda” (str. 180).

Praveći jasnu razliku između „fašizma” i „nacional-socijalizma”, Slobodan Jovanović konstatuje da fašističke metode usvaja i nacional-socijalizam koji ih koristi za generisanje jedne psihoze koja je slična, ali ne i istovetna sa psihozom fašizma. „Organizacija vlasti izvedena je u nacional-socijalističkoj državi sasvim drugačije nego u pravnoj državi. Umesto načela podele vlasti, usvojeno je načelo ujedinjavanja vlasti. (...) Između fašizma i nacional-socijalizma glavna je razlika u ovome. Fašizam preuznosi državnu ideju, a nacional-socijalizam nacionalnu. (...) Nacional-socijalizam stavlja iznad države narod. Ako u državi ne bude jednog naroda s probuđenom svešću o svom jedinstvu, državna organizacija neće imati pogonsku snagu. (...) Fašizam i nacional-socijalizam pretpostavljaju jednog vođu odbarenog harizmom: uz tog vođu, još i jedan narod s kulturno-istorijskom misijom: pored bogom danog vođe, još i bogom dan narod. (...) Nacional-socijalizam je sav prožet nacionalističkim romantizmom, koji veruje u nepogrešivu intuiciju jednog čistokrvnog i duhovno ujedinjenog naroda” (str. 104, 115–116).

„Fašizam bi hteo da izazove onakav zanos za državu i onakvo uživljanje u državu kako je bilo svojstveno građanima antičkih republika, koji su svoju ličnu sreću gledali i u slavi svog grada. Nacional-socijalizam bi hteo da izazove onakva osećanja rasnog ponosa i viteške časti, ratnog bratinstva i vernosti prema vođi kakvim su se odlikovala ratnička plemena ranog srednjeg veka. Ali i fašizam i nacional-socijalizam slažu se u tome da državnu organizaciju treba učvrstiti psihozama mase koje bi se pravile veštačkim načinom, po jednom planu ozgo” (str. 180–181).

Za ideologiju nacional-socijalizma, najznačajnija kategorija je „narod”. „Po nacionalističkom shvatanju, narod nije prvenstveno ni politička ni kulturna zajednica, nego prirodna zajednica – zajednica krvi i zemljišta (tzv. Blut und Boden – S. L.)¹³, tj. zajednica ljudi istog porekla koji su na istom prostoru stvorili, na osnovu zajedničkog jezika, zajedničku kulturu. (...) Jedinstvo znači ujedinjavanje svih narodnih snaga u istom pravcu, kao na primer za vreme rata, kada ceo narod stoji prema spoljašnjem neprijatelju kao jedan čovek. (...) Za građanina nema svetije dužnosti od vernosti i pokornosti vođi. (...) Vrhovni vođ stranke je u isto vreme i državni poglavar. Zahvaljujući tom dvojstvu, on je postao nešto više i od običnog vođe stranke, i od običnog državnog poglavara” (str. 111–114).

¹³ Ilustracije radi, evo jednog suprotnog gledišta po tom pitanju u vezi sa aktuelnim političkim događajima u našoj zemlji: „Ljude tešnje ujedinjuje prosperitet i demokratske slobode, nego krv i telo. „Gde ti je dobro, tamo ti je otadžbina”, kažu Latini. Očigledno je, dakle, da je ultimativni zahtev za okupljanje svih Srba u jednoj nacionalnoj državi lažni ideal, zamenjena teza, podmetnuta iluzija sa ciljem da odloži i zamagli drugi humaniji zahtev, a to je: svi Srbi u demokratskoj državi” (Mirko Tepavac, *Demokratija ili kaos*, Republika, Beograd, br. 16, 1991, str. 3).

5. KOMUNISTIČKA DRŽAVA (KOMUNIZAM)

Kao i demokratija, i fašizam i komunizam, kao modeliteti poratne države, predstavljaju države velikih masa u okviru kojih je potrebno obezbediti moralno jedinstvo stvaranjem odgovarajuće društvene svesti. U Tonniesovom smislu, ovi sistemi teže da osim karaktera „društva” sačuvaju i karakter „zajednice”. Za komunizam Slobodan Jovanović konstatuje da „... prikazuje sebe sama kao jednu fazu u razvitku demokratije: prelaz iz političke demokratije u socijalnu” (str. 173). Međutim, za razliku od demokratije, u kojoj podela vlasti, i posebno razdvajanje zakonodavne od upravne vlasti, predstavlja garant slobode i zakonitosti, u sovjetskoj (komunističkoj) državi, svi sovjeti, od najnižih do najviših, podjednako su nadležni kako za donošenje, tako i za izvršenje zakona (odnosno odgovarajućih podzakonskih akata). Sa druge strane, za razliku od fašizma (i nacional-socijalizma), komunizam osim moralnog izjednačavanja teži i materijalnom izjednačavanju mase. U tom smislu, Slobodan Jovanović ističe da se u sovjetskoj državi: „Jamstvo protiv zloupotreba vlasti ne traži u njenoj podeli, nego u njenoj jerarhiji: niži sovjeti nadzirani su od viših sovjeta, koji imaju prava da njihove akte ponište. (...) Sjedinjavajući zakonodavne i uprave funkcije kod istih organa, sovjetski sistem stvorio je jaku vlast, a ipak nije umanjio njenu odgovornost, jer je pomoću višestepene organizacije načinio niže organe odgovornima pred višim organima” (str. 138-139). Međutim, za razliku od podele vlasti (po funkcijama) u demokratiji, u komunističkom državnom uređenju ta podela izvršena je po osnovu hijerarhijske potčinjenosti nižih stepena višim (str. 139).

Osnovni princip uređenja komunističke države počiva na konceptu da je „politika sredstvo za preduzimanje privrednih aktivnosti”. Stoga je i sovjetska država uređena tako da bi se na najbolji način ostvarilo prevođenje privrede iz kapitalističkog u komunistički način proizvodnje. Sovjetska država (tj. komunističko uređenje) najbolje se razume „u vezi s komunističkom privredom” (str. 145), u okviru koje se industrijska proizvodnja odvija prvenstveno u državnim fabrikama, dok se poljoprivredna proizvodnja odvija u okviru tzv. kolhoza, pomoću kojih se: „... celo selo pretvara u jedinstveno gazdinstvo, koje država snabdeva potrebnim mašinama” (str. 147). Kako ističe Slobodan Jovanović: „(U komunizmu) svoje potrebe ljudi najuspešnije zadovoljavaju udruženim radom...” (str. 156).

S tim u vezi (u svojoj raspravi o Kelzenovoj kritici marksizma), Slobodan Jovanović ističe: „U socijalizmu se suproćavaju dve suprotne težnje. Kao što su se u demokratiji suproćavale težnje za slobodom i težnja za jednakošću, tako se u socijalizmu suproćavaju težnja za jednakošću i težnja za planskim uređenjem društvene privrede. (...) Planska privreda, naprotiv, traži jaku vlast, traži suviše

moćne vlasnike prema suviše pasivnim podanicima, pooštava, dakle, razliku između onih koji zapovedaju i onih koji slušaju”.¹⁴

„Markstističko shvatanje države jeste opšte poznato. Država nije ništa rugo nego organizovano gospodarstvo najjače klase; prema tome, u socijalističkom društvu, koje neće znati za klasne razlike, državna vlast neće biti potrebna. (... Međutim, ...) Kelsen drži da bi u socijalističkom društvu vlast bila mnogo potrebna, nego što to marksisti pretpostavljaju, i to iz dva razloga: (1) Nije dosta ukinuti klase koje postoje, treba posle toga stalno sprečavati da se na mesto starih klasa ne stvore nove. Zbog prirodne nejednakosti ljudi, klasne razlike, ako se ne budu silom sprečavale, stvaraće se same od sebe. Iz tog razloga, državna vlast će biti potrebna i u socijalističkom društvu. (2) Bez državne vlasti, neće se moći organizovati planska privreda, koja je bitna odlika socijalističkog društva, i koja pretpostavlja za sve ekonomske poslove jedan središnji ured sa širokim pravom zapovedanja.”¹⁵

Kao opšti zaključak a osnovu komparativne analize „nedemokratskih modaliteta” poratne države mase, Slobodan Jovanović zaključuje da: „Kao fašizam i nacional-socijalizam, tako i komunizam ima svoju centralnu ideju koju je sklon da suviše naglasi, i s kojom je sklon da pretera. Centralna ideja fašizma jeste država, nacional-socijalizma narod, a komunizma zajednička privreda” (str. 161).

„Demokratija teži moralnom izjednačavanju putem slobodne prepirke; fašizam i komunizam teže moralnom izjednačavanju putem fanatizovanja masa koje vrši državna vlast; komunizam se takođe služi fanatizovanjem masa, ali osim toga teži moralnom izjednačavanju putem materijalnog izjednačavanja. Ma koliko se te metode među sobom razlikovale sve su nadahnute istim uverenjem, da se država mase ne može upravljati bez izjednačenog, nivelisanog, standardizovanog pojedinca. (...)

Demokratija je želela da moralno jedinstvo države obezbedi bez žrtvovanja moralne slobode pojedinca: zato je i pokušavala da zajedničku svest proizvede putem slobodne prepirke: (...) demokratija ne podnosi suviše veliko rastojanje između vladajuće elite i narodne mase. Da bi se to rastojanje smanjilo, moralno intelektualni nivo građana uzdiže se, a nivo vlasnika slušta. Nivo građana uzdiže se obaveznošću osnovne nastave, a nivo vlasnika spušta opštim glasanjem. (...) U fašističkoj i komunističkoj državi rastojanje između vladajuće elite i narodne mase znatno je veće. 'Vođ' je načinjen polubogom, a državna stranka svojim političkim povlasticama, i svojom posebnom disciplinom, i posebnim zakonom časti, izdvaja se iz narodne mase kao neka aristokratija” (str. 181–184).

¹⁴ Slobodan Jovanović, *Kelsenova kritika marksizma*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, br. 1–2, 1934, str. 7.

¹⁵ Slobodan Jovanović, *Kelsenova kritika marksizma*.

6. CASE STUDY: USTAV REPUBLIKE SRBIJE I USTAVNA DEBATA

Ustav Republike Srbije (1990) donet je u uslovima višestranačkog političkog pluralizma. Donošenju novog Ustava Srbije, prethodila je veoma burna politička i stručna ustavna debata, koja je nastavljena i nakon njegovog proglašenja. Može se reći da je ustavna debata u Srbiji započeta u okviru generalne jugoslovenske rasprave o promenama ustava, koju je iniciralo Predsedništvo Jugoslavije 1987. godine. Ova debata, nakon brojnih rasprava o amandmanima na Ustav Socijalističke Republike Srbije iz 1974. godine, suzila se, od sredine 1990. godine, na debatu o novom Ustavu Srbije.¹⁶

Za ovu priliku, u vezi sa obradom Ustava Republike Srbije, veoma je korisna edicija „Ustav Republike Srbije sa priložima”¹⁷, posebno iz razloga što, s obzirom na „poluslužbeni” karakter ove edicije (izdavač je Službeni glasnik Republike Srbije), napomene priređivača (pod naslovom „O principima Ustava Republike Srbije”), mogu poslužiti kao osnov za identifikaciju i analizu glavnih motiva i obrazloženja kojima se rukovodio ustavopisac (Ustavna komisija Skupštine SRS), odnosno ustavnovorac (tj. Skupština Socijalističke Republike Srbije) prilikom izrade i usvajanja teksta novog Ustava. Priređivači ovog ustavnog teksta, između ostalog, posebno ističu da je koncepcija novog ustavnog uređenja sadržana u Ustavu Republike Srbije zasnovana (u odnosu na dosadašnje ustavno uređenje), na nizu sasvim novih principa: obim i sadržina ustava; suverenost građana, efektivne garancije sloboda i prava;¹⁸ podela

¹⁶ U jednoj raspravi o Predlogu Predsedništva SR Srbije za donošenje novog Ustava SR Srbije, između ostalog, ukazano je na „... nepotrebne ideološke formulacije, kao što su one o apriorno određenom karakteru društvenog uređenja i političkog sistema”, kao i na „... proceduru, u kojoj bi Ustav Srbije bio donet od strane demokratski izabrane višestranačke ustavotvorne skupštine, čime bi se obezbedio ne samo legalit i legitimitet, već i ustavni kontinuitet Srbije” (Olivera Vučić, Svetislava Bulajić, *Beleška o Raspravi na Pravnom fakultetu o Predlogu za donošenje novog Ustava SR Srbije*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, br. 4, 1990, str. 525).

¹⁷ Vladan Kutlešić, Beograd Milosavljević (priređivači), *Ustav Republike Srbije*, recenzent prof. dr Ratko Marković, IRO Službeni glasnik Republike Srbije, Beograd, 1990.

¹⁸ Slobode i prava građana, u samom su fokusu ustavne debate. Uspostavljanje pravne države i vladavine prava predstavlja bitan preduoslov uvođenja pluralističkih i demokratskih institucija: „Osnovni činilac koji je tokom proteklih četrdeset i pet godina osujećivao uspostavljanje vladavine prava, koja se uglavnom, mada ne sasvim, poistovećuje sa pravnom državom, bila je tzv. partijska država. To je, pre svega, bila posledica nesklonosti vladajućih komunista da konstitucionalizuju i ograniče javnu vlast kojom raspolažu, i da je stave pod trajnu i delotvornu kontrolu onih u čije ime vladaju i slobodne javnosti. Reč je o tzv. revolucionarnom makijevelizmu, koji se rukovodi načelom koje je svojevremeno proglasio Žozef Fuše: Sve je dopušteno onome koji radi u duhu revolucije”. (Kosta Čavoški, *Partijska država kao poricanje vladavine prava*, Zbornik radova, *Pravna država*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991, str. 113).

vlasti;¹⁹ novo teritorijalno uređenje itd.). „Takav pristup proizveo je kao svoju posledicu, da je broj i veličina ustavnih odredbi, u odnosu na Ustav SR Srbije od 1974. godine, smanjen za više od četiri puta. Istovremeno s tim, i u stvari kao njegova posledica, kvalitativni obim obuhvatanja društvenih odnosa u ustavnom aktu je takav, da predstavlja tzv. standardnu sadržinu ustava, odnosno obuhvaćena su samo ona pitanja koja uobičajeno predstavljaju 'materia constitutiones' (...). Tako određena sadržina i obim ustavnog teksta zahtevali su da se ustavno-pravna regulativa društvenih odnosa izvrši klasičnim, poznatim i proverenim ustavno-pravnim instrumentima, a da se napuste instituti i kategorije nastali u periodu neuspešne ustavno-pravne izgradnje 'sui generis' pravnog, ekonomskog i političkog sistema – udruženi rad, slobodna razmena rada, društveno-političke zajednice, delegatski i skupštinski sistem, društveno-političke organizacije itd.”²⁰

„Jedna od najvećih novina u novom ustavnom uređenju Srbije je uvođenje principa podele vlasti u organizaciji državne vlasti, čime se napušta do sada neuspešno primenjen princip skupštinskog sistema – tzv. jedinstvo vlasti. (...) Rešenje sadržano u novom ustavnom uređenju Srbije, u suštini je, parlamentaran sistem s izvesnim ugrađenim elementima predsedničkog sistema. (...) Organizacija državne vlasti zasniva se dakle na bicefalnoj izvršnoj vlasti – podeli izvršne vlasti na njen inokosni deo – šef države, i kolegijalni deo – vlada, dok se ustavotvorna i zakonodavna vlast nalazi u rukama Narodne skupštine.

Za ustavnu debatu u Srbiji naročito su ilustrativna stanovišta koja iznose konstitucionalisti i drugi renomirani pravni stručnjaci. Jedan broj ovih eksperata bio je neposredno angažovan na izradi teksta Ustava u Komisiji za ustavna pitanja Skupštine Socijalističke Republike Srbije.”²¹

Tako, prema jednom shvatanju, Ustav Srbije je „ustav naroda”, za koji su: „... Zahvaljujući promenjenom odnosu političkih snaga (...) politički i naučni radnici, svaki delujući u svojoj oblasti od momenta kada je Predlog za promenu Ustava Srbije formalno podnet, pripremili teren za reč naroda u ustavnim promenama. (...) Ima li idealnijeg vršenja ustavotvorne vlasti u demokratiji od njenog spontanog preuzimanja u ruke naroda? (...) Danas je cela Srbija jedan konvent, jedna spontano sazvana i stalno zasedajuća ustavotvorna skupština (...) Tu više

¹⁹ Ustavotvorna i zakonodavna vlast pripada Narodnoj skupštini, Republiku Srbiju predstavlja i njeno državno jedinstvo izražava Predsednik Republike. Izvršna vlast pripada Vladi. Sudska vlast pripada sudovima. Zaštita ustavnosti i zakonitosti u skladu sa Ustavom, pripada Ustavnom sudu (čl. 9. Ustava Republike Srbije).

²⁰ Vlada Kutlešić, Bogoljub Milosavljević (priređivači), *Ustav Republike Srbije*, str. 107–109.

²¹ Vlada Kutlešić, Bogoljub Milosavljević (priređivači), *Ustav Republike Srbije*, str. 114–115, 116.

nema organa ustavotvorne vlasti – ta vlast je narod neposredno. (...) Postavlja se pitanje šta će biti ako se promene Ustava u Srbiji ne mogu izvesti po ustavotvornom postupku predviđenim njenim Ustavom? (...) Ukoliko se ta dilema postavi, treba proceniti čemu dati prednost – poštovanju ustava ili opstanku države. U takvoj situaciji smatramo nikako ne bi trebalo dozvoliti da trijumfuje pravo, pa makar da propadne država. (...) Pa se otuda ne može očekivati da se načelo zakonitosti onako strogo poštuje kada je u pitanju ustav, kao kada je u pitanju zakon.”²²

Međutim, prema drugom stanovištu: „... Hendikep novog Ustava Srbije (1990), pre svega je u tome, što ga je donela jednostranačka skupština izabrana na jednostranačkim izborima. (...) Novi Ustav Republike Srbije je nesumnjivo izraz težnja da se prihvate oblici moderne demokratije, ali i da se ne izgubi vlast. Upravo to i čini da je Ustav Srbije u svojoj suštini u mnogo čemu jedan protivrečan tekst. Ta protivrečnost ogleda se u tome što su u njemu našla mesto rešenja svojstvena demokratskim ustavima, ali i rešenja koja su nedemokratska; rešenja koja su izraz raskida sa prošlošću (...), ali i rešenja koja čine kompromise, pa i ustupak prevaziđenim opredeljenjima nekadašnjeg vladajućeg establišmenta. (...) Ustav Republike Srbije, vraća se ideji o podeli vlasti, ali se pri tome ne opredeljuje za sistem koji bi doveo do istinske ravnoteže zakonodavne i izvršne vlasti. (...) Ustav Srbije, međutim, uspostavlja jedan neobični sistem podele vlasti koji otvoreno obezbeđuju prevagu izvršne vlasti u licu Predsednika Republike. (...) Ustav Republike Srbije nije i ne može da bude osnov za demokratizaciju Srbije, niti otvara put procesu prave demokratizacije. (...) Sve što je izneto o karakteru i sadržini ovog Ustava ukazuje na neophodnost njegovog radikalnog menjanja, tačnije rečeno ukidanja i donošenja novog ustava, razume se od Skupštine koja će imati legitimitet.”²³

Osim navedenih, u ustavnoj debati izražena su i druga autoritativna mišljenja i otvorena razna zanimljiva pitanja. Tako je na stručnim raspravama u vezi sa pripremama za donošenje novog ustava, ukazano i na okolnost da: „Moderno demokratsko društvo čine ne samo pojedinci, nego i razne socijalne zajednice. Stoga, Ustavom treba priznati demokratske slobode i prava kako pojedincu, tako i socijalnim zajednicama, bez obzira da li su ove socijalne zajednice određene nacionalnim religijskim ili drugim kriterijumima.”²⁴ Sa druge strane, povodom odredaba Ustava koje se odnose na svojinu (čl. 56),²⁵ ističe se da: „Mnogim svojim

²² Ratko Marković, *Ustav naroda*, Pravni život, Beograd, br. 9, 1988, str. 1179–1180, 1186.

²³ Pavle Nikolić, *Ustav Republike Srbije od 1990. godine i problemi demokratizacije*, Pravni život, Beograd, br. 1–2, 1991, str. 92–96.

²⁴ Budimir Košutić: *Principi demokratizacije i Ustav SFRJ od 1974. godine*, u Zborniku *Koncepcija novog Ustava*, MC GKOSKB i Pravni fakultet u Beogradu, 1989, str. 222.

²⁵ „Jamči se društvena, država, privatna i zadružna i drugi oblici svojine. Svi oblici svojine imaju jednaku pravnu zaštitu.”

ustanovama, Ustav Republike Srbije distancirao se u odnosu na prethodni Ustav. Dovoljno je reći da ovaj Ustav u svojim odredbama ne pominje socijalizam kao društveno uređenje, niti ga pominje u samom nazivu Republike. (...) Ali, upravo tu nastaje jedna konfuzija ili svesno izazivana zabluda. Taj isti Ustav ne spominje socijalizam i socijalističko samoupravno društvo, a zajemčuje društvenu svojину koja jedino može opstati u kontekstu takvog društva. S obzirom da je ovaj Ustav donesen u uslovima jednopartijskog sistema, potrebno je pogledati odredbe Programa Socijalističke partije Srbije koje se odnose na društvenu svojину. (...) Može se konstatovati da se država predviđa kao vlasnik društvene svojine i to uglavnom kao nosilac imperijuma, što znači da se u Srbiji zadržava nadmoć države i politike nad privredom.”²⁶

ZAKLJUČAK

Ukoliko bi se pokušale utvrditi „paralele” između modela države mase kojeg u svojoj studiji *Poratna država* iznosi Slobodan Jovanović, sa jedne, i karakteristika novog državnog i ustavnog uređenja Republike Srbije, sa druge strane, kao opšti zaključak moglo bi se konstatovati da aktuelni, „post-socijalistički” model Srbije pokazuje osnovne karakteristike jedne savremene i složene „države mase”. Međutim, ono što bi moglo da predstavlja „differentia specifica” Srbije u odnosu na model koji je pre pola veka konstruisao Slobodan Jovanović, odnosilo bi se na okolnost da je konkretno državno uređenje Srbije (prema Ustavu Republike Srbije od 1990) teško u celosti uvrstiti u neki konkretan modalitet modela koji je u studiji *Poratna država* prezentiran. Pre bi se moglo reći da državno i ustavno uređenje Srbije pokazuje istovremenu kombinaciju više karakteristika pojedinih referentnih modela koje je Slobodan Jovanović prezentirao.

Analizom novog Ustava Srbije, kao i uvidom u shvatanja i gledišta izražena u ustavnoj debati („javnoj prepirci”), može se reći da aktuelno ustavno uređenje Srbije pokazuje određena obeležja modaliteta koji Slobodan Jovanović naziva „demokratija”. Ovo proizilazi iz okolnosti da je novim Ustavom Srbije izričito uvedena podela vlasti (čl. 9) i proklamovana sloboda štampe i drugih vidova javnog informisanja (čl. 46), odnosno sloboda političkog, sindikalnog i drugog organizovanja i delovanja (čl. 44). Međutim, kako se u političkim i stručnim raspravama ističe, podela vlasti izvršena je na način na koji izvršna vlast ima znatnu prevagu nad zakonodavnom (posebno u mogućim uslovima vanrednog stanja), te se može reći da konkretni model po ovoj karakteristici pokazuje odstupanja od navedenog opšteg modela.

²⁶ Slobodan Perović, *Povratak privrede tržištu i vlasništvu*, Pravni život, Beograd, br. 1–2, 1991, str. 209–211.

Paralelno sa karakteristikama koje aktuelno državno i ustavno uređenje Srbije približavaju modalitetu „demokratija”, prisutna su i obeležja koja sadašnjem uređenju daju obeležje modaliteta „komunizam”. S tim u vezi, u javnim političkim i stručnim raspravama, ističe se da je ustavnim rešenjima u odnosu na ekonomsko uređenje, *de facto* obezbeđena prevlast tzv. socijalističke društvene svojine, čime je ujedno zadržana i prevlast politike nad privredom. Osim toga, može se reći da su i pojedine karakteristike ostalih modaliteta modela „poratne države mase” Slobodan Jovanović na određeni način prisutne.

Iz tih razloga, pri utvrđivanju paralela po pitanju opšteg modela tzv. države mase, odnosno njenih modaliteta i aktuelnog državnog i ustavnog uređenja Srbije, moglo bi se, kao tentativni zaključak, ponuditi konstatacija, da rezultati *case study*, pokazuju karakteristike svih modaliteta opšteg modela „države mase”. Preciznije, ova konstatacija bi se mogla formulirati interogativno: ka kojem modalitetu modela države mase, naš konkretan slučaj pokazuje „tendencijsku orijentaciju”? Na prvi pogled može se steći utisak da ovakav zaključak otvara više dilema nego što daje odgovora. Međutim, kako se i mi danas u neku ruku nalazimo u „poratnoj” situaciji, uvereni smo da je upravo u postavljanju ove dileme, moguće pronaći konstruktivnu referentnu paralelu između metodološki i tipološki inspirativne studije Slobodana Jovanovića o modalitetima „poratne države mase”, sa jedne, i naše realnosti, sa druge strane.

Referentna literatura:

Svetislav Jerić, *Shvatanja Slobodana Jovanovića o osnovnim državno-pravnim institucijama u istorijsko-političkim radovima*, magistarski rad, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1988.

Slobodan Jovanović, *Kelsenova kritika marksizma*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, br. 1–2, 1934.

Slobodan Jovanović, *O suverenosti*, Uvodno predavanje iz Državnog prava, Branič, Beograd, br. 7, 1897.

Slobodan Jovanović, *Pluralizam*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, br. 4, 1931. str. 265, 270–271.

Slobodan Jovanović, *Poratna država*, Geca Kon, a.d., Beograd, 1936.

Slobodan Jovanović, *Primeri političke sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, Geca Kon a.d., Beograd, 1940.

Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, Knjiga I (1868–1878), Geca Kon, a.d., Beograd, 1926.

Jovan Đorđević, *Digijeva opšta teorija o državi*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, br. 3–4, 1934.

Vladan Kutlešić, Bogoljub Milosavljević (priređivači), *Ustav Republike Srbije*, recenzent prof. dr Ratko Marković, IRO Službeni glasnik Republike Srbije, Beograd, 1990.

Ratko Marković, *Ustav naroda*, Pravni život, Beograd, br. 9, 1988.

Serge Alain Mesceriaktor, *The Vagaries of Administrative legitimacy*, IRAS, Vol 56, No. 2, 1990.

Pavle Nikolić, *Ustav Republike Srbije od 1990. godine i problemi demokratizacije*, Pravni život, Beograd, br. 1-2, 1991.

Slobodan Perović, *Povratak privrede tržištu i vlasništvu*, Pravni život, Beograd, br. 1-2, 1991.

Olivera Vučić, Svetislava Bulajić, *Beleška o Raspravi na Pravnom fakultetu o Predlogu za donošenje novog Ustava SR Srbije*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, br. 4, 1990.

Zbornik radova: *Pravna država*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1991.

Zbornik radova: *Koncepcija novog Ustava*, MC GKOSKB i Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 1989.

SAVREMENA UPRAVA I
SUDSTVO